

Рецензії

Марина Філіпович, *Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть*, відп. ред. Л. А. Дубровіна (К. 2014) 204 с.

Монографія Марини Філіпович з історії Середньовічної Білорусі вийшла друком 2014 р., однак все ще не привернула увагу медієвістичної спільноти, як і загалом дослідження Середньовічної Білорусі потребує більшої актуалізації, зокрема в українській історіографії. Відтак є потреба обговорити монографію в нашому часописі.

Своїм дослідженням М. Філіпович продовжує кращі традиції Київської історичної школи Володимира Антоновича з поземельного вивчення історії Східної Європи, зокрема досліджень з історії Середньовічної Білорусі М. Довнар-Запольського та В. Данилевича – автора ґрунтовної монографії “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.” (К. 1896). Хронологічно дослідниця взяла ширше і верхню межу продовжила до кінця пізнього Середньовіччя в Східній Європі, а тематично – підійшла вужче, зосередившись на джерелознавчому аналізі повідомлень наративних та актових джерел. Важливість такого підходу зумовлюється відсутністю для раннього періоду історії, власне, полоцького літописання, попри те, що Полоцьк, поруч з Києвом, Черніговом, Галичем та Новгородом, належав до числа головних політичних та культурних центрів Східної Європи XI–XIII ст. Таким чином, літописний матеріал є зовнішнім щодо Полоцька, а, отже, дає можливість подивитись на історію міста й землі ззовні, натомість актовий матеріал – уможливорює реконструкцію авторефлексії полочан.

В основу монографії покладена кандидатська дисертація М. Філіпович “Полоцька земля у наративних та актових джерелах (друга половина XIII – перша половина XVI ст.)” (К., 2011). Структурно монографія побудована за тематично-хронологічним принципом, при цьому перші три розділи присвячено наративним джерелам, а останній четвертий – актовим.

Перший розділ розкриває відображення Полоцької землі в літописній традиції XI–XIII ст. Тут дослідження проводиться за тематичним принципом, причому половину розділу присвячено аналізу найдавнішої частини Першого “білорусько-литовського” зводу, в якому звістки про Полоцьк є вторинними, почерпнутими з інших руських літописів. Дослідниця ретельно аналізує історіографічну традицію й приходить до висновку, що проблема джерел Першого білорусько-литовського зводу залишається не вирішеною, зокрема акцентує увагу на питанні, “чи використав літописець ВКЛ під час створення рукопису один або два протографи, які походять з однієї текстологічної гілки” (с. 16).

Певним чином вирішити ці питання й допомагає аналіз полоцьких повідомлень раннях літописних зводів.

У літописах XI–XII ст. їх порівняно мало, що М. Філіпович цілком логічно пояснює політичною відокремленістю Полоцька від решти земель-володінь династії Володимировичів: як відомо, ще Володимир Великий виділив Полоцьк як окремих уділ сина Ізяслава.

У своєму дослідженні М. Філіпович виходить із позицій О. Шахматова, згідно яких, в основу літописних повідомлень про Полоцьк перших двох століть покладено дані Новгородського зводу XI ст. Відтак дослідниця показує, що в новгородському літописанні маємо есхатологічний образ полоцького князя Всеслава, що виник під впливом пограбування ним Новгорода та зокрема Софії Новгородської, а також був нав'язаний тим фактором, що Полоцьк був “традиційним” суперником/ворогом Новгорода. Натомість в образі київського книжника XI ст. Всеслав постає мучеником, а також “для київського літописця є характерним... намагання прослідкувати родинний зв’язок між полоцькими князями та київськими, пов’язати далеку Полоцьку землю з Києвом” (с. 29). Водночас з-під пера видубицького літописця, прихильного до Володимира Мономаха, постає негативний образ полоцького князя, суголосний новгородському автору.

Щодо літописних повідомлень XII ст. М. Філіпович відмічає лише “ментальну” відособленість Полоцька від інших руських земель, хоча, очевидно, ми маємо підстави впевнено говорити про Полоцьке князівство як про відокремлене політичне ціле, власне, одну з держав Середньовічної Білорусі. Головним сюжетом літописних повідомлень XII ст. є похід київського князя Мстислава 1130 р. проти Полоцька, арешт та заслання у Візантію полоцьких князів. Як наголошує дослідниця, незалежно від літописних джерел, де описана зазначена подія, літописець свідомо розділяє полоцьку та київську

династії “на онуків Рогволода та нащадків Ярослава Мудрого” (с. 44), що за династичного принципу чітко демонструє усвідомлення літописцем політичної окремішності обох земель. Дослідниця відмічає й таку особливість літописних повідомлень про Полоцьку землю, як відсутність у них згадок про полоцькі храми, навіть Софію Полоцьку, яка згадується вперше аж під 1381 р., що також свідчить про політичну відособленість Полоцької землі від решти земель династії Володимира.

Таким чином, аналізом даних київського та новгородського літописання М. Філіпович підводить читача до дослідження повідомлень Першого білорусько-литовського літопису, чому присвячено наступний, другий розділ монографії. У ньому аналізується “загальноруська” частина літопису, в якій повідомлення про Полоцьку землю “вирізняються певною послідовністю і відносною повнотою” (с. 64). Полоцьк більше не сприймається як “чужа” земля, що дослідниця пов’язує зі входженням князівства до складу Великого князівства Литовського і зміною династії Рогволодовичів/Ізяславичів на Гедиміновичів. Можна додати, що для автора Першого білорусько-литовського літопису Полоцька земля була складовою рідної держави, власного політичного та культурного простору, на відміну від київського чи новгородського авторів XI–XIII ст., які дивились на Полоцьк часто з антагоністичних позицій.

Проте, якщо “загальноруська” частина Першого білорусько-литовського літопису є суто компілятивною, оригінальну частину літопису складає “Літописець великих князів литовських”, центральною постаттю якого є князь Вітовт. Дослідниця відмічає цікавий факт, що попри ліквідацію Вітовтом самостійності Полоцького князівства у 1392 р., “будь-які натяки на це в літописі відсутні, тоді як літописець детально розписав, як це відбувалося з іншими руськими удільними князівствами (Київським та Подільським)” (с. 71). Такий підхід до Полоцька литовського літописця М. Філіпович справедливо пояснює тим фактом, що на кінець XIV ст. Полоцьк сприймався як “своє” місто, він був повністю інкорпорований до складу Великого князівства Литовського, став однією з невід’ємних частин руських земель держави. Однак і в полоцьких актах полочани найчастіше покликаються на великого князя Вітовта, який став своєрідним “гарантом” привілеїв та прав міста у відносинах із зовнішнім світом. Тоді ж виробився й своєрідний “емоційний” зв’язок Полоцька з великим князем литовським, потребу якого для міста М. Філіпович пояснює відсутністю в Полоцькій землі власної аристократії, на відміну від Київщини чи Волині.

Наступний, третій розділ присвячено полоцьким сюжетам Другого та Третього білорусько-литовських літописних зводів. Авторка відмічає белетризацію історичного матеріалу й припускає зумовленість “незначних змін” у полоцьких повідомленнях актуалізацією “полоцького питання” у московсько-литовському протистоянні. Після анексії Москвою Новгород та Пскова в другій половині XV ст. Полоцька земля стала порубіжною з Московським князівством, що й зумовило зростання інтересу до Полоцька. Відтак кількість реальних звісток про місто збільшується, тому зростає й інформаційний потенціал літописних джерел.

Окрему увагу дослідниця приділяє “Повісті про Полоцьк” у легендарній частині білорусько-литовського літописання. “Повість” оповідає про захоплення міста князем Мингайлом та утвердження ним тут своєї династії. Поява цієї “Повісті” зумовлена потребою обґрунтувати права Литви на володіння руськими землями. З іншого боку Москва, як показує М. Філіпович, виводила генеалогію своєї династії від полоцьких князів, що мало служити “свого роду ідеологічним обґрунтуванням та виправданням територіальних претензій Московської держави на землі Давньої Русі, що увійшли до складу ВКЛ” (с. 91). Серед джерел появи легендарних князів авторка припускає усну традицію про реальних полоцьких князів, а також перенесення на вимислених персонажів деяких рис святих Бориса та Гліба, попри те, що автором “Повісті” міг бути католик за віросповіданням і “литвин” за походженням. Проте не зрозуміло, чи дослідниця розуміє під “литвином” литовця, чи білоруса, самоназвою яких і було “литвин”?

Врешті, останній розділ присвячено дослідженню відображення образу Полоцька в актових джерелах другої половини XIII – початку XVI ст. Спираючись на аналіз формули інтитуляції, дослідниця показує, що в найдавніших актах кінця XIV ст. мешканці Полоцька означали себе “полочанами”, “мужами полочанами”, однак уже з 30-х років XV ст. в інтитуляціях перелічуються окремі соціальні групи полоцького населення, як і вживається “все поспільство”. Як виняток, три грамоти 1481 р. вживають означення “земля Полоцька”. Така міська самоідентичність є характерною для давніх та середньовічних спільнот. Політичну ідентичність полочан М. Філіпович розкриває насамперед через аналіз застосовуваних полочанами титулів до носіїв влади. Так, великого князя литовського, а також ризького архієпископа, полочани називали “наш осподарь”. Щодо полоцького намісника та полоцьких владик вживається термін “господин”, яким на російських землях позначали великих князів тверських, московських та литовських. З початку XVI ст. до полоцьких намісників починає вживатися титул “пан”, а вже від 30-х років того ж століття цей титул є “обов’язковий елемент інтитуляції грамот полоцьких намісників” (с. 124). За відсутності власної спадкової аристократії, значну роль у політичному житті Полоцька відігравали “старші” бояри та “старші” міщани. Привертає увагу декларація полочан у грамоті 1464 р., у якій йдеться, що Полоцьк дорівнює в честі Вільні, Мальборку та Гданську. Таким чином дослідниця зазначає відмінність статусу Полоцької землі у складі Великого князівства Литовського порівняно з іншими землями держави, хоча така ситуація виглядає типовою в державі, яку Зенонас Норкус окреслив як квазіімперію.

М. Філіпович звертає увагу й на таку характерну особливість полоцької актові мови, як найменування Софії Полоцької в чоловічому роді “Святим Софеєм”. Дослідниця цілком справедливо спростовує впливи полонізмів чи білорусизмів на утворення чоловічого роду в традиційній жіночій формі. Авторка припускає, що полочани могли сплутати поняття “Святої Софії” зі святим чоловіком або ж перенести чоловічий рід собору на Софію: собор –

Софей. Проте, ймовірно тут вбачати розуміння влади (владичого собору) в атрибутах чоловічого роду. З іншого боку, Софійський собор є Господнім, адже Свята Софія є іпостассю Ісуса Христа та Духа Святого, що й могло вплинути на вживання чоловічого роду.

Паралельно головній темі М. Філіпович розкриває цілу низку дотичних сюжетів, наприклад, питання появи написів на шести “Борисових каменях” та “Роговолодовому камені” чи створення першої полоцької “конституції/ряду” між князем та полочанами. Оригінально авторка висвітлює різноманітні аспекти полоцько/литовсько-новгородських чи литовсько-московських відносин, “змови князів” 1481 р. тощо. На жаль, подані мапи (с. 38, 128) є вторинними і передрукованими з білоруських видань зі збереженням написів білоруською мовою, що, мабуть, зумовлено тотальним безгрошів’ям української науки, а отже, відсутністю можливості замовлень фахових картографічних робіт.

Монографія спонукає й до певних загальних роздумів щодо медієвістики Східної Європи. З точки зору сучасного рівня розвитку історіографії дискусійним видається вживання термінів “давня” Русь чи похідного прикметника “давньоруський” (наприклад, літопис), позаяк не існує поняття “нова/новітня” Русь. Відповідно не існувало й “Давньоруської держави”. Таким чином коректніше буде вживати або ж просто “Русь”, “руський”, або ж, у контексті дослідження, “середньовічний”. Подібно, дискусійним є віднесення Полоцької землі до теренів Центрально-Східної Європи. Для доби Середньовіччя це була абсолютна східна Європа, адже “зсування” меж Європи до Уралу відбулося лише в XVIII ст., та й то спочатку не було загально визнаним, тому терени Білорусі, України та Новгородської землі періоду Середньовіччя потрібно означати субрегіоном “Східна Європа”. Релігійним і культурним, а на перших порах і політичним центром руських князівств у Східній Європі був Київ. Від нього як центру варто проводити й географічну сітку координат, таким чином “смоленське літописання” має буде “північно-східним”, а не “західноруським”, як то прийнято в москвоцентричній схемі – панівній у російській та советській історіографії. Аморфним, відповідно, стає й термін “центральноноруське літописання” (с. 12).

Також розмитою видається нижня хронологічна межа: з одного боку, зазначається IX ст., що зумовлено згадкою Полоцька під 862 р. у “Повісті временних літ”, з другого – XI ст. – часом створення самої “Повісті временних літ”. Для джерелознавчого дослідження важливою є поява самого джерела, а не його внутрішня хронологія, тому варто було б чітко зосередитись на кінці XI ст.

Однак ці роздуми радше є темою для дискусії, аніж недоліками, безумовно, ґрунтовного дослідження М. Філіпович. Книга написана доброю мовою, легким для сприйняття стилем, науковий апарат і багато дискусійних моментів винесено в примітки, що полегшує читачу сприйняття тексту, а фахівцям дає увесь потрібний додатковий матеріал. Книга добре відредагована і добре

оформлена. До монографії додані бібліографія, а також іменний і географічний покажчики, що полегшують користування книгою.

Таким чином можна впевнено стверджувати, що медієвістика збагатилась вагомим дослідженням, результати якого відкривають нові перспективи у вивченні Полоцької землі, східноєвропейського літописання та медієвістичного джерелознавства загалом, а методичні підходи – дають зразок для досліджень джерельної бази щодо інших політичних центрів та земель Східної Європи. Перспективним є вивчення образу Полоцької землі в латиномовних пам'ятках, насамперед польських, тевтонських, лівонських на ганзейських, що в порівнянні з дослідженням М. Філіпович може дати цікаві результати. Потребують більш глибокого аналізу й іконографічні джерела, наприклад мініатюри Радзивілівського літопису, використані в монографії як ілюстративний матеріал.

Дмитро Гордієнко